

Розділ 1. СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ, ВЛАДА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Громадянське суспільство в оцінках громадян

У незалежній Україні громадянське суспільство відгравало особливу роль, завадивши спробам встановити в Україні авторитарний режим. На відміну від Помаранчевої революції, де провідну організуючу роль виконували опозиційні до влади президента Л. Кучми політики, Євромайдан та Революція Гідності були розпочаті й організовані громадянськими активістами. Громадянське суспільство не дало зупинити країну на шляху до європейської інтеграції і зупинило узурпацію влади, яка була б неминучою в разі поразки Майдану.

Події, що сталися невдовзі після перемоги Революції Гідності, а саме: анексія Криму, збройний напад Росії та її сателітів на Донбасі, при повній неготовності української армії, істотно активізували громадянське суспільство. Очевидно, що без мобілізації громадськості, без волонтерського руху і добровольців на фронті, збирання коштів для армії Україні навряд чи вдалось би відстояти свою незалежність.

У проведенні вкрай необхідних Україні реформ, особливо в перші роки після Революції Гідності, громадянське суспільство теж брало участь. Для цього було створено унікальне об'єднання – коаліцію «Реанімаційний Пакет Реформ» (РПР), що функціонує як координаційний центр для 83 громадських організацій та 22 експертних груп. Серйозну роботу здійснювали антикорупційні організації, проводилися журналістські розслідування тощо. Деякі громадські активісти пішли у владу, як законодавчу, так і виконавчу.

Дані соціологічних опитувань засвідчують, що громадяни, втративши довіру до державних інституцій, саме громадським організаціям готові доручити реалізацію важливих суспільних реформ. Громадські організації, особливо волонтери, користуються в суспільстві високою довірою, причому рівень довіри до волонтерів навіть перевищує рівень довіри до церкви (*рис. 1.1*).

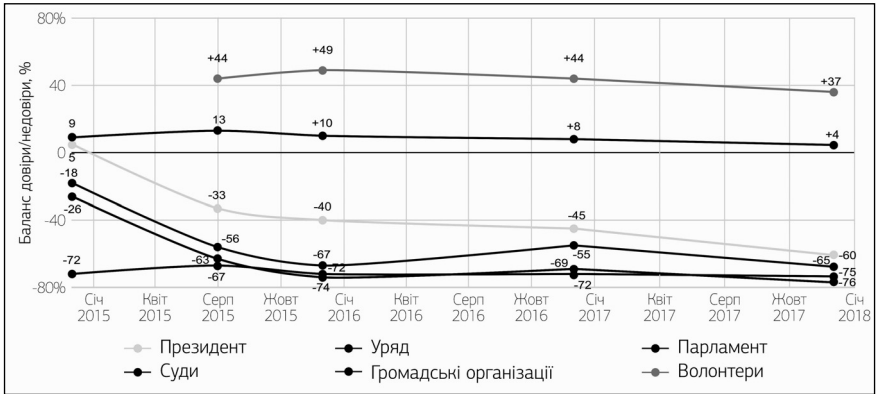

Рис. 1.1. Баланс довіри/недовіри до державних і недержавних інституцій упродовж 2015–2018 рр., %

Джерело: ²⁰.

Отже, в умовах втрати довіри до майже усіх державних інституцій та політиків роль громадянського суспільства у процесах трансформації суспільства є особливо відповідальною, а питання взаємодії владних інституцій із громадським сектором набувають державної ваги.

Під час затяжного болісного процесу ухвалення Закону України «Про вищий антикорупційний суд» ²¹ соціологи спитали у громадян про те, кому вони готові довірити його формування. Як засвідчують дані, наведені в *табл. 1.1*, довірою громадян користуються дві інстанції: представники від антикорупційних громадських організацій та експерти із західних країн. Причому показово, що довіра до антикорупційних громадських організацій зросла, незважаючи на інтенсивну пропагандистську кампанію (а, може, й завдяки їй), яку розгорнули певні політичні сили у ЗМІ проти активістів антикорупційних організацій.

²⁰ Загальнонаціональні опитування громадської думки, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з партнерами – Київським міжнародним Інститутом соціології та Центром Разумкова. Щоразу було опитано близько 2000 респондентів за вибіркою, яка представляє доросле населення України (18 років і старше). Вибірка репрезентативна за такими показниками: вік, стать, освіта, регіон і тип поселення. Опитування не проводилися на територіях анексованої АР Крим та окупованих територіях Донецької та Луганської областей (*див.*: <https://dif.org.ua/category/opinion-polls>).

²¹ Закон України «Про вищий антикорупційний суд» від 07 червня 2018 р. № 2247-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19>

Таблиця 1.1. **Відповіді учасників опитування на запитання анкети: «Зараз йдеться про те, щоб сформувати спеціальний антикорупційний суд. Кому б Ви довірили його формування? Хто має входити в конкурсну комісію?»**

Варіант відповіді *	Грудень 2017 р., %	Травень 2018 р., %
Представники від антикорупційних громадських організацій	41,7	47,6
Експерти із західних країн	40,6	38,3
Депутати від різних фракцій Верховної Ради	9,9	12,8
Судді – від органів судового самоврядування	9,7	9,3
Представники Президента	5,8	5,5
Інші	2,7	2,5
Важко сказати	27,1	24,8

Примітка. * – респонденти могли обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

Джерело: ²².

Аналогічні результати були отримані й в опитуванні, проведеному Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, що стосувалося судової реформи. У процесі очищення судової влади від недобросовісних суддів громадяни найбільше схильні довіряти представникам громадськості (47%), дещо менше – експертам із західних країн (29%) та юристам, які не працювали судьями (23%), ще менше надій покладається на Президента (16,5%) та Верховну Раду України (13%), а найменший рівень довіри – до органів суддівського самоврядування (8%).

Більшість громадян позитивно ставляться й до того, що громадські активісти можуть висуватися на виборах до Верховної Ради України. В опитуванні Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру Разумкова, проведеному в серпні 2018 р., 30% опитаних висловили впевненість у тому, що громадські активісти зможуть внести позитивні зміни в діяльність Верховної Ради, а 22% вважають, що саме так, через громадську активність, і має оновлюватися Парламент України.

²² Загальнонаціональні опитування населення України були проведені Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 5 до 19 грудня 2017 р. та з 19 до 25 травня 2018 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Усього було опитано, відповідно, 2004 та 2019 респондентів віком від 18 років (*див.*: <https://dif.org.ua/article/yak-v-ukraini-boryutsya-z-koruptsiyu-dumka-gromadyan>).

Противників участі громадських активістів у виборах істотно менше: 11 % мають підозру, що нові депутати «зіпсуються» і стануть такими ж, як і старі, а 10 % вважають, що нові депутати з громадськості нічого змінити не зможуть і краще їм залишатись у громадському секторі.

Загалом слід констатувати, що ставлення громадян до громадянського суспільства досить суперечливе. З одного боку, вони довіряють громадським організаціям, особливо волонтерам. Більше того, можна сказати, що сформувався новий тип патерналізму: громадяни, втративши сподівання на владні інституції та політиків, покладають сподівання на громадські організації та активістів, які мають зробити все, що потрібно пересічним громадянам. І не проти «походу» громадських активістів у владу.

Під час опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» у травні 2018 р., 60 % респондентів були переконані, що громадські організації потрібні в їхніх містах чи селах (лише 18 % не бачили такої потреби), причому такі настрої на користь громадських організацій досить стабільні: і до Революції Гідності, зокрема в 2013 р., 58 % опитаних вважали, що громадські організації потрібні, а 18 % – не підтримували цю думку.

Водночас соціологічні дослідження чітко фіксують досить парадоксальне явище: попри очевидну активізацію громадянського суспільства, попри довіру, яку виявляє суспільство до волонтерів і громадських активістів, суспільство в цілому залишається пасивним. Травневе опитування 2018 р. виявило, що лише 35,5 % громадян знають про громадські організації, які діють у їхніх містах чи селах, а 65,5 % – не знають. Порівняно з 2013 р. поінформованість про місцеві організації дещо зросла, але лише на 4 %. І це попри те, що кількість громадських організацій після Революції Гідності істотно зросла, а їхня активність відчутно посилилася. Звичайно, в першу чергу така необізнаність із діяльністю ОГС є наслідком політики засобів масової інформації, увага яких прикута переважно до скандалів та невдач, а успіхи та перемоги рідко стають предметом висвітлення, тим більше організацій, не пов'язаних із певними політичними групами. Проте й самі громадські організації зазвичай не докладають зусиль для поширення інформації про свою діяльність та долучення до цієї діяльності пересічних громадян. Загалом дослідження засвідчують, що й після Помаранчевої революції, й після Революції Гідності суспільство залишається пасивним спостерігачем активності досить нечисельної групи активістів.

Соціологічні дослідження чітко засвідчують: відсоток людей, долучених до громадської активності, після Революції гідності не зріс і залишається доволі низьким (табл. 1.2–1.4).

Таблиця 1.2. **Відповіді учасників опитування на запитання анкети: «Чи можете Ви сказати, що Ви залучені до активної громадської діяльності?»**

Варіант відповіді	Травень 2013 р., %	Травень 2018 р., %
Так	8,1	7,4
Ні	85,2	88,0
Важко відповісти	6,7	4,6

Джерело: ²³.

Таблиця 1.3. **Відповіді учасників опитування на запитання анкети: «Чи є Ви є членом якихось громадських організацій, об'єднань, партій?»**

Варіант відповіді *	Травень 2013 р., %	Травень 2018 р., %
Громадська організація	4,2	5,2
Політична партія	3,2	1,2
Релігійне об'єднання, община	2,8	2,8
Профспілка	4,6	3,6
Наукове, освітнє об'єднання	0,9	0,9
Творча спілка	1,1	1,7
Інше	0,7	0,4
Ні, я не є членом жодного з громадських об'єднань	85,5	86,6

Примітка. * – учасники анкетування могли обрати всі варіанти відповіді, що їх задовольняли.

Джерело: ²⁴.

²³ Загальнонаціональні опитування населення України були проведені Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 17 до 22 травня 2013 р. та з 19 до 25 травня 2018 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. У кожному з опитувань було опитано близько 2000 респондентів віком від 18 років за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за такими параметрами: стать, вік, освіта, регіон проживання та тип поселення (див.: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>).

²⁴ Там само.

Як бачимо, відсоток громадян, долучених до громадської діяльності чи участі в громадських організаціях після підйому громадської активності під час подій Революції Гідності, фактично не зріс ані на відсоток. Активізація громадської активності тримається на напруженій діяльності громадських активістів, які стали витрачати на громадську роботу більше часу і сил. Незначне залучення громадян до соціальної активності, до участі в діяльності громадських організацій залишається однією з ключових проблем громадянського суспільства. Власне, на цьому чиннику акцентують увагу й громадські активісти, про що йдеться в наступному підрозділі.

Основними видами діяльності, якими в першу чергу повинні займатися громадські організації, 57 % населення вважають захист соціально вразливих соціальних груп (людей з інвалідністю, членів багатодітних сімей та ін.). Далі (за ступенем важливості для населення) вказуються: контроль за діяльністю влади (55 %, причому порівняно з 2013 р. ця частка зросла на 10 %); надання людям юридичної та іншої допомоги в обстоюванні своїх прав (45 %); об'єднання людей із спільними інтересами (34 %); допомога військовим та волонтерам у збройному конфлікті на Донбасі (31 %).

Водночас 76 % громадян упевнені, що держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства, не згодні з цим лише 7,5 % (решта 16 % опитаних громадян своєї позиції не визначили).

Основними формами підтримки державою громадянського суспільства 48 % громадян вважають надання фінансової підтримки у вигляді грантів, які розподіляються на конкурсній основі, а ще 48 % опитаних називають вчасне реагування на звернення, урахування їхніх пропозицій під час прийняття законів та рішень.

У першу чергу, на думку громадян, держава повинна підтримувати волонтерські та благодійні організації, які допомагають: тяжкохворим та людям з особливими потребами (57 %); дітям-сиротам, пенсіонерам, багатодітним та бідним родинам (55,5 %); громадянам, постраждалим унаслідок збройного конфлікту (51 %); правозахисним організаціям, що борються проти порушення прав людей (42 %); організаціям, які допомагають людям брати участь у вирішенні місцевих питань та здійснюють тиск і контролюють діяльність місцевих рад та місцевих голів (39,5 %); організаціям, які протидіють корупції та викривають корупціонерів у владі (36 %). Зазначимо, що лише 1,2 % населення вважають, що держава повинна сприяти організаціям, які опікуються

правами сексуальних меншин, і це при тому, що кількість можливих відповідей на це запитання не обмежувалася. Не надто були підтримані й організації, які борються за права жінок (17,5 %) та організації, що борються проти різних форм дискримінації (18 %). Ці дані вочевидь відображають певні реалії масової свідомості, традиційно-патріархального характеру.

Водночас громадяни, не прагнучи особисто витратити свій час та енергію на громадську діяльність, готові підтримати громадські організації матеріально. І тут сталися найбільші зміни після Революції Гідності (*табл. 1.4*).

Таблиця 1.4. Відповіді учасників опитування на запитання анкети: «Чи надавали Ви протягом останнього року якусь благодійну грошову або матеріальну допомогу (наприклад, одяг чи їжу) людям чи громадським організаціям, які вирішують певні проблеми?»

Варіант відповіді	Грудень 2012 р., %	Листопад 2015 р., %	Грудень 2016 р., %	Грудень 2017 р., %
Так	28,9	47,0	41,6	41,4
Ні	70,7	52,4	58,1	58,5
Не відповіли	0,4	0,7	0,3	0,1

Джерело: ²⁵.

Як бачимо, істотно зросла кількість людей, які надають благодійну допомогу людям чи громадським організаціям, і протягом останніх років це стабільні 40 %.

Більше того, опитування засвідчило, що 42 % громадян готові направити частину своїх податків на підтримку громадських організацій. Щоправда, на підтримку громадського сектору загалом готові надати кошти лише 11,5 % опитаних громадян, натомість 31 % воліли б перерахувати кошти певній організації (*табл. 1.5*).

²⁵ Загальнонаціональні опитування населення України були проведені Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова 21–24 грудня 2012 р., 14–22 листопада 2015 р., 5–19 грудня 2017 р. в усіх регіонах України, з 2015 р. – за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. У кожному з опитувань було опитано близько 2000 респондентів віком від 18 років за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за такими параметрами: стать, вік, освіта, регіон проживання та тип поселення (*див.:* <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf>).

Таблиця 1.5. Відповіді учасників опитування на запитання анкети: «Якби у Вас була змога направити частину своїх податків на підтримку громадських організацій, чи скористалися би Ви такою нагодою?»

Варіанти відповіді	Кількість респондентів, %
Так, на підтримку громадського сектору загалом	11,5
Так, але якби була можливість перерахувати кошти певній організації	30,8
Ні, краще хай ці кошти йдуть до бюджету	30,7
Я взагалі не є платником податків	25,6
Не відповіли	1,4

Джерело: ²⁶.

Тож для активізації громадського сектору та тісніших зв'язків з населенням було б раціональним ввести норму закону, яка існує в багатьох країнах, щодо можливості для громадян спрямувати частину своїх податків безпосередньо на підтримку тієї чи тієї громадської організації або діяльності.

Досить цікавим є регіональний аспект ставлення громадян до громадських організацій. Західний регіон традиційно є і найбільш активним, і найбільш позитивним у ставленні до громадських організацій. Проте останнім часом другим регіоном за активністю став Донбас. Так, у питанні щодо готовності скерувати частину своїх податків на підтримку громадських організацій таку готовність висловили 53 % опитаних на Заході, 46 % – у Центрі, 32 % – на Сході, та лише 23 % – на Півдні України. А от на Донбасі – це 46 %. На запитання анкети про те, чи потрібні громадські організації, позитивно відповіли 79 % опитаних на Заході, 61 % – у Центрі, 47 % – на Півдні, 43 % – на Сході України, і 66 % – на Донбасі.

Але найбільш різюча відмінність Донбасу від інших регіонів виявилась у відповідях на запитання про те, чи знають громадяни про

²⁶ Дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 19 до 25 травня 2018 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років за репрезентативною вибіркою, що представляє доросле населення України за такими параметрами: стать, вік, освіта, регіон проживання та тип населеного пункту (*див.*: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>).

громадські організації, які працюють у їхньому місті або селі. На Заході таких обізнаних виявилось 36 %, у Центрі – 32 %, на Сході – 36 %, на Півдні України – лише 19 %. А на Донбасі 60 % респондентів відповіли, що їм відомі громадські організації, які там діють. І це не випадковість. Після звільнення території від тимчасової окупації там почали працювати численні громадські організації, які займалися вкрай потрібною місцевому населенню діяльністю – доставкою та розподілом гуманітарної допомоги, допомогою переселенцям та вразливим соціальним групам, організацією медичної допомоги, контролем за витрачанням коштів, спрямованих на відбудову зруйнованих будівель та інфраструктури, облаштуванням дозвілля для молоді та ще багатьма корисними речами. Очевидно, що для успішної реінтеграції нині окупованих територій Донецької та Луганської областей буде вкрай необхідна кооперація зусиль майбутньої влади та громадських організацій.

1.2. Громадянське суспільство в оцінках громадських активістів

Оцінки стану та можливостей громадянського суспільства представниками власне громадянського суспільства не надто оптимістичні. Наприкінці 2017 р. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва провів опитування представників громадських організацій – було опитано 192 громадських активістів, які займаються різними видами діяльності²⁷, з різних регіонів.

Представники громадянського суспільства оцінюють його розвиток дещо вище, ніж населення, – у 2,9 бала за п'ятибальною шкалою.

Загалом оцінки впливовості громадських організацій, які давали в опитуваннях представники громадянського сектору, змінювалися так: 2,1 бала (за п'ятибальною шкалою) у 2013 р.; у 2014 р., після Революції Гідності, – стрімкий злет до 3,5 бала. Проте далі, з року в рік ці оцінки свідчили про поступове зменшення впливу громадського сектору на рішення влади: у 2015 р. – 3,5 бала, у 2016 р. – 3,3 бала, у 2017 р. – 3,2 бала. Хоча очевидно, що цей вплив громадянського

²⁷ Громадянське суспільство в 2018 році: нові завдання та виклики: результати загальнонаціонального та експертного опитувань Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва 6 березня 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-riven-rozvitku-aktivnosti-blagodiynosti>

суспільства на розвиток подій у країні, на рішення, які ухвалюються, і зараз залишається значно вищим, ніж до 2014 р.

В опитуванні представникам громадських організацій пропонувалося запитання щодо ефективних способів впливу громадського сектору на владу. Найбільш дієвими були визнані: активна взаємодія із засобами масової інформації (71 %); утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів) громадських організацій (63 %); звернення до світової спільноти, міжнародних організацій (60 %); публічне обговорення («круглі столи», слухання) нагальних суспільних проблем та вироблення власних пропозицій для їх вирішення (58 %); делегування представників громадських організацій на державні посади (в уряді, міністерствах, органах місцевого самоврядування тощо) (54 %).

Звертає на себе увагу те, що принаймні три способи впливу на владу, які вважаються найбільш ефективними, не є наслідком безпосередньої співпраці, а по суті передбачають посередників, які й здійснюватимуть тиск на владу (ЗМІ, міжнародні організації, колективний тиск об'єднань).

При цьому найменш ефективними представники НДО вважають формальні механізми: звернення до вищих владних інстанцій, судових інстанцій та співпрацю з політичними партіями.

Такий «опосередкований» вплив громадських організацій на ухвалення державних рішень (коли спочатку громадська організація повинна здобути визнання, обзавестися зв'язками в середовищі закордонних партнерів, довести, що вона може здійснювати наступ об'єднаними колективними силами тощо) корінним чином відрізняє способи взаємодії громадських організацій та, особливо, аналітичних центрів у країнах розвиненої демократії.

Там звичайною практикою є передача сервісних функцій структур влади (особливо, коли йдеться про соціальні послуги) громадським організаціям, включно з фінансуванням цієї діяльності. Вважається, що громадські організації, створені для допомоги певним категоріям населення (людям з обмеженими можливостями, хворим, наркозалежним та ін.), краще справляться з цими проблемами, ніж чиновники. Недержавні аналітичні центри зазвичай виконують дослідницьку роботу для державних структур за контрактом, і критерієм долучення експертів до виконання певної роботи є якість аналітики, а не частота появи експерта на телеекранах.

В Україні все інакше. Власне, саме небажання співпрацювати, упереджене ставлення до НДО 69 % опитаних активістів вважають однією з головних перешкод до співпраці з владними структурами. Проте, як видно з *табл. 1.6*, є й інші проблеми.

Таблиця 1.6. Відповіді учасників опитування на запитання анкети: «Які існують основні проблеми у відносинах НДО з державними органами влади?»

Варіанти відповіді	Кількість респондентів, %
Небажання влади йти на співпрацю, упереджене ставлення до НДО	69
Пасивність та байдужість населення	68
Корупція в органах влади	61
Непрозорість влади, відсутність інформації про її рішення	50
Відсутність правових механізмів контролю громадськості за владою	46
Активний наступ влади проти незалежних ГО та громадських активістів	40
Конфлікти між самими НДО, нездатність формувати та відстоювати спільну позицію	38
Непрофесійність НДО, незнання чинного законодавства	36
Невміння НДО працювати зі ЗМІ, формувати громадську думку	31
Упередженість НДО, нездатність до діалогу із владою і компромісів	27
Неавторитетність НДО в суспільстві	27
Таких проблем сьогодні не існує	0

Джерело: ²⁸.

²⁸ Громадянське суспільство в 2018 році: нові завдання та виклики: результати загальнонаціонального та експертного опитувань Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва 6 березня 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-riven-rozvitku-aktivnosti-blagodiynosti>

Спостерігаються пасивність маси більшості громадян, очікувальна позиція, сподівання, що хтось (влада, опозиція чи громадські активісти й волонтери) вирішить усі проблеми, причому швидко, ефективно та без залучення пересічних громадян. Звісно, така позиція значно зменшує силу й впливовість громадянського суспільства, і тому його лідери часто віддають перевагу зверненню до міжнародних інстанцій, які, у свою чергу, можуть вплинути на владу.

Щодо чинника корупції у владі, так само як і непрозорості влади, цілком очевидно, що корумповані посадовці намагатимуться тримати громадські організації подалі від своєї діяльності, і будь-яка співпраця тут неможлива.

Водночас зазначимо, що частина громадських активістів самокритично вказує і на вади громадянського сектору, які стоять на заваді ефективної взаємодії з державними органами влади. Надзвичайно заважають спільним діям громадськості конфлікти між громадськими організаціями. Як приклад такого найбільш відомого конфлікту, що фактично поділив громадські організації, можна навести негативне ставлення деяких громадських активістів до відомих антикорупційних організацій, оскільки ці активісти вважають неприйнятною під час війни радикальну критику влади. Ще можна згадати різні, часто протилежні погляди громадських організацій на перспективи розв'язання збройного конфлікту на Донбасі.

Особливо жорсткі конфлікти, що доходять до фізичних сутичок, відбуваються між громадськими організаціями, котрі захищають права ЛГБТ, та організаціями, які обстоюють традиційні патріархальні цінності.

Проте і саме громадянське суспільство аж ніяк не є ідеальним, єдиним і суцільно прогресивним середовищем. Воно складне, дуже неоднорідне і складається з різних груп, що мають різні цілі та цінності.

У зазначеному опитуванні активістів запитали про те, які основні проблеми вони бачать у своєму середовищі. Найбільшою проблемою виявилось створення «кишенькових» організацій при органах влади, партіях та олігархах. Це відносно нова для України тенденція, що зумовлена зміцненням і розростанням олігархічно-кланових груп, які, окрім уже звичної «тріади» – економічної власності, своєї партії та власних ЗМІ, починають формувати і включати у свої структури т. зв. «громадські організації» та відповідних експертів. Особливо активно

ці процеси відбуваються на місцевому рівні, за принципом «а ми на ваше “громадянське суспільство” – нашим».

У Росії ці процеси інтенсивно почалися після ухвалення урядової програми підтримки громадянського суспільства, на яку були виділені значні державні кошти. В результаті було сформоване фактично «паралельне» громадянське суспільство, яке повністю утримується з державного бюджету чи за кошти олігархів і повністю їм підконтрольне. І водночас зі створенням «власного» підвладного «громадянського суспільства» реальне непідвладне громадянське суспільство, яке значною мірою існувало на гранті міжнародних фондів, було істотно зруйновано застосуванням спеціального закону про іноземних агентів. Чимало міжнародних організацій були визнані «небажаними», відтак змушені були припинити діяльність на території РФ (зокрема, *The National Endowment for Democracy*, Фонд «Відкрите суспільство», Міжнародний республіканський інститут та ще з десяток організацій).

Подібні драконівські закони про «іноземних агентів» були ухвалені й в Україні під час Майдану – 16 січня 2014 р., це іще більше радикалізувало протистояння майданівців із владою.

Виглядає справжнім сарказмом, але подібний законопроект про «іноземних агентів» авторства Сергія Тарути зареєстрований зараз у Верховній Раді (реєстр. № 8501). Сам Тарута називає свій законопроект «антисоросівським», аргументуючи тим, що документ допоможе зменшити вплив громадських організацій на політичні процеси в Україні. Більше того, 17 вересня 2018 р. на погоджувальній раді парламенту лідер фракції «Народний фронт» Максим Бурбак запропонував створити законопроект про реєстрацію «іноземних агентів», навівши приклади США та Росії.

Власне, ініціатива Тарути цілком йде у руслі останніх тенденцій наступу на громадянське суспільство. За роки після Революції гідності громадянське суспільство істотно зміцніло, набуло авторитету і в українському соціумі, і серед закордонних партнерів. Ця впливовість досить часто викликає роздратування у певних представників органів влади, особливо тих, хто задіяний у різних корупційних схемах, які час від часу досліджують громадські організації і доводять до відома суспільства.

Звернемо увагу на те, що 40 % опитаних громадських активістів до основних проблем у відносинах НДО з органами влади віднесли «ак-

тивний наступ влади проти незалежних ГО та громадських активістів». Більше того, лише 6 % опитаних відповіли, що не бачать наступу влади на НДО, ще 37 % вважали, що такі випадки були, але поодинокі, проте 46 % активістів (фактично половина!) відповіли, що такі переслідування стали звичними. І це було ще в грудні 2017 р. Тоді навіть неможливо було уявити масштаби переслідувань громадських активістів, що сталися навесні та влітку 2018 р.

Логічно, що саме антикорупційні організації першими відчували на собі наступ влади. Навесні 2017 р. Верховна Рада ухвалила зміни до Закону «Про протидію корупції», зобов'язавши громадських активістів, що займаються антикорупційною діяльністю, заповнювати електронні декларації. Причому Закон був виписаний настільки неконкретно, що фактично завжди можна було знайти можливість для застосування санкцій, оскільки розповсюджувався на будь-яку діяльність, яка була навіть дотично пов'язана з антикорупційними організаціями (скажімо, оренда приміщення для проведення заходів чи продаж організації канцтоварів). Цей Закон викликав чимало протестів – і в Україні, і за кордоном. І Президент, і політики різних політичних сил неодноразово обіцяли відмінити цю норму. Кінець-кінцем законопроект щодо відміни електронного голосування громадських активістів 3 квітня 2018 р. був поставлений на голосування і не отримав більшості голосів, тобто був провалений. І цього року громадські активісти подавали свої декларації разом із державними службовцями. Однак нічого не сталося – ніяких вражаючих багатств не виявилося.

Проте справжня війна з громадськими активістами розгорнулася з другої половини 2017 р., перейшовши у стадію криміналу навесні та влітку 2018-го. Це напади та вбивства активістів у регіонах, підпали офісів та автомобілів активних громадян, які борються з корупцією на місцевому і національному рівнях.

Протягом 2018 р. було зафіксовано 53 випадки нападів на громадських активістів, більшість із випадків починали розслідуватися лише під тиском громадськості, причому в кращому разі були знайдені виконавці, а замовників не виявлено жодного.

Особливо «відзначилася» Одеса: з літа 2017 р. там було вчинено 14 нападів на громадських активістів, правозахисників та журналістів. Семеро з них сталися щодо осіб, які, перебуваючи в різних організаціях, активно й відкрито звинувачують у корупційних діяннях міс-

цеву владу та особисто мера Генадія Труханова, виступають проти незаконних забудов, організовують мітинги протесту.

Ця фактично неоголошена війна проти громадських активістів викликала відповідну реакцію і в нашій країні, і за кордоном. У заяві Громадського об'єднання «Реанімаційний Пакет Реформ» точно визначено небезпеку: «Перехід від фази паплюження активістів до їх фізичного знищення потребує негайного та ефективного втручання державних органів, адже у випадку подальшої бездіяльності функцію захисту від насилля переймуть на себе інші, що ще більше ослабить державу перед зовнішнім агресором»²⁹.

Недавно була утворена Асоціація «Коаліція на захист громадянського суспільства» з метою спільно реагувати на напади та тиск з боку влади, силових органів та екстремістських груп.

Ці нові реалії життя громадянського суспільства досить тривожні. Влада може обрати дві тактики: або боротися з громадянським суспільством, або спільно діяти для вирішення важливих соціальних і політичних проблем. Вибір боротьби з громадянським суспільством дуже небезпечний, бо означатиме відвернення України від європейського шляху і повернення до авторитаризму.

Висновки до першого розділу та рекомендації

Україна перебуває у надзвичайно складних умовах: з одного боку, війна на Донбасі, яка виснажує країну, значні людські та економічні втрати та істотне зниження рівня життя населення, з іншого боку – відсутність чи обмеженість вкрай необхідних країні ключових реформ у сфері боротьби з корупцією, трансформації правоохоронної системи, системи державного управління. Усе це зумовило глибоку політичну кризу, відсутність довіри громадян до всіх державних інституцій, за винятком армії, та до всіх політичних лідерів – як від влади, так і від опозиції. Водночас довіру в суспільстві мають волонтери та громадські організації. З цього випливає логічний висновок: органам влади потрібно діяти спільно з громадськими організаціями, з лідерами громадської думки, які мають авторитет та підтримку в суспільстві. Водночас, починаючи з 2017 р., існує криза у взаємовідносинах

²⁹ РПР закликає владу до рішучих дій щодо захисту громадських активістів та політичних діячів у регіонах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rpr.org.ua/news/rpr-zaklykaje-vladu-do-rishuchij-dij-schodo-zahystu-hromadskyh-diyachiv/>

громадського сектору та державних органів влади, яка в 2018 р. перейшла у справжнє протистояння. Очевидно, що ця боротьба є згубною для країни, особливо в умовах російської агресії.

Що ж потрібно для того, аби знайти порозуміння із громадянським сектором, аби взаємодія влади та громадян стала невід'ємною характеристикою українського суспільства і забезпечила дальший поступ реформ та європейської інтеграції України?

Щоб дати відповіді на поставлені запитання, найближчим часом потрібно вирішити такі завдання:

- забезпечити об'єктивне розслідування всіх випадків нападів на громадських активістів і, головне, – виявити замовників цих кримінальних дій;
- скасувати електронне декларування для антикорупційних активістів, натомість запустити процес публічного звітування громадських організацій;
- реанімувати діяльність структур, створених для діалогу влади та громадських організацій: Координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства та Ради національної єдності при Президентові України. Обрати керівні органи з представників громадського сектору і поставити роботу цих об'єднань на регулярну основу;
- створити Раду громадських організацій при Кабінеті Міністрів України, залучаючи представників найбільш авторитетних громадських організацій. Створити дорадчі експертні ради при міністерствах і відомствах, залучивши провідних профільних спеціалістів як з академічних установ, так і з недержавних аналітичних центрів;
- налагодити постійний діалог (публічний і непублічний) державних органів, що відповідальні за боротьбу з корупцією, з найбільш відомими та авторитетними українськими антикорупційними організаціями;
- делегувати на конкурсній основі громадським організаціям здійснення певної діяльності, насамперед у соціальній сфері. Замовляти на конкурсній основі дослідження недержавним аналітичним центрам;
- зробити обов'язковим участь громадськості в обговоренні рішень та контролі за їх виконанням у особливо чутливим сферах, потенційно небезпечних щодо корупційних зловживань: форму-

вання бюджетів на центральному й регіональному рівнях та їх виконання; відведення землі під будівництво та використання комунальної власності; приватизація землі та її відведення в оренду тощо;

- налагодити регулярні (щоквартальні) публічні звіти центральних та місцевих органів влади перед громадськістю про найбільш важливі рішення та дії. Звіти мають бути розміщені на сайтах відповідних органів влади;
- розглянути можливість ухвалення Закону про право громадян фінансувати обрані ними громадські організації за рахунок 1 % від їхніх податків (за приклад можна взяти відповідне законодавство Польщі);
- проводити активну інформаційну політику в засобах масової інформації, насамперед державної та комунальної власності, з поширення практики успішної діяльності недержавних організацій, пропагувати приклади ефективної взаємодії органів влади та недержавних організацій;
- організувати в 2018 р. органами центральної влади (Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, Адміністрація Президента України), місцевих адміністрацій та місцевого самоврядування обговорення виконання Програми сприяння розвитку громадянського суспільства на 2017–2020 роки та публічне обговорення плану реалізації Програми у наступному, 2019 році.